

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2021 metai

1

LI

Vilnius 2021

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2021

1

Vilnius 2021

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2021

1

Vilnius 2021

Žurnalo leidybą finansavo
LIETUVOS MOKSLO TARYBA
PAGAL VALSTYBINĘ LITUANISTINIŲ TYRIMŲ IR SKLAIDOS
2016–2024 METŲ PROGRAMĄ
Projekto finansavimo sutartis Nr. S-LIP-19-10

Redakcinė kolegija / Editorial Board / Redaktion:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas, Lietuva /
Vytautas Magnus University, Lithuania

Krzysztof BUCHOWSKI
Baltosgos universitetas, Lenkija /
University of Białystok, Poland

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje, Lenkija /
Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland

Tomasz KEMPA
Mikalojaus Koperniko universitetas Torunėje, Lenkija /
Nicolaus Copernicus University in Toruń, Poland

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Vėjas G. LIULEVIČIUS
Tenesio universitetas Noksvilyje, JAV /
University of Tennessee, Knoxville, USA

Bernadetta MANYŚ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje, Lenkija /
Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland

Elmantas MEILUS (pirmininko pavaduotojas / Deputy Editor-in-Chief)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Lietuvos kultūros tyrimų institutas, Lietuva /
Lithuanian Culture Research Institute, Lithuania

Mathias NIENDORF
Greifswaldo universitetas, Vokietija /
University of Greifswald, Germany

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas, Lietuva /
Vilnius University, Lithuania

Sergej POLECHOV / Сергей В. ПОЛЕХОВ / Sergey POLEKHOV
Rusijos nacionalinės ekonomikos ir valstybinės tarnybos akademija,
Rusija / The Russian Presidential Academy of National Economy
and Public Administration (RANEP), Russia

Jolita SARCEVIČIENĖ (atsakingoji sekretorė / Executive Secretary)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Gintautas SLIESORIŪNAS (pirmininkas / Editor-in-Chief)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Darius STALIŪNAS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas, JAV /
Millersville University, USA

Joachim TAUBER
Šiaurės Rytų institutas Liuneburge, Vokietija /
Nordost Institut in Lüneburg, Germany

Theodore R. WEEKS
Pietų Ilinojaus universitetas Karbondeilyje, JAV /
Southern Illinois University, Carbondale, Ill., USA

Andrzej ZAKRZEWSKI
Varšuvos universitetas, Lenkija /
University of Warsaw, Poland

Registruota duomenų bazė:
Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.
EBSCO Publishing. Lituanistika

Recenzuojamas mokslo žurnalas, leidžiamas nuo 1971 m. Per metus išeina 1 tomas (2 numeriai).
Elektroninę straipsnių versiją pdf formatu galima rasti internetinėje svetainėje:
<https://www.istorija.lt/leidiniai/mokslo-zurnalai-ir-testiniai-leidiniai/lietuvos-istorijos-metrastis/672>

ISSN 0202-3342
e-ISSN 2538-6549

© Lietuvos istorijos institutas, 2021
© Straipsnių autoriai, 2021

REGINA LAUKAITYTĖ

Lietuvos istorijos institutas

„PILKOJI ZONA“ LIETUVOS GYVENTOJŲ REPATRIACIJOS IR FILTRAVIMO SISTEMOJE 1944–1952 M.

ANOTACIJA. Straipsnyje tiriamas SSRS veikusios repatriantų grąžinimo iš buvusio Trečiojo reicho teritorijos bei jų politinio patikimumo patikrinimo (filtracijos) sistemos funkcionavimas Lietuvos SSR 1944–1952 m. Siekiama išsiaiškinti, kaip žmonėms pavykdavo sugrįžti išvengiant repatriacijos institucijų ir privalomos filtracijos procedūrų, kiek tokių savarankiškai grįžusiųjų galėjo būti ir kaip jie prisitaikė, kaip šią gyventojų grupę traktavo režimas – vidaus reikalų ir saugumo organai.

RAKTINIAI ŽODŽIAI: repatriacija, filtracija, karo pabėgėliai, SSRS repatriacijos politika, patikrinimo–filtracijos komisijos.

ANNOTATION. This article analyses the Soviet system of repatriation of Lithuanian citizens from the Third Reich, and the verification of their political credibility (filtration) in the Lithuanian SSR in 1944–1952. It aims to establish how people managed to come back and elude repatriation institutions and compulsory filtration procedures, how many people returned in this way, how they managed to adapt to the system, and how this group of people was treated by the regime's internal affairs and security agencies.

KEYWORDS: repatriation, filtration, war refugees, Soviet repatriation policy, verification-filtration committees.

Nacių sutriuškinimo išvakarėse Trečiojo reicho teritorijoje buvo milijonai užsienio šalių piliečių. Dauguma jų buvo prievarta atgabenti darbams iš okupuotų Europos valstybių ir išvaduoti nedelsdami grįžo į išlaisvintas savo šalis. Jiems išvykus, liko

milijonai prieglobsčio ieškančių karo pabėgėlių, kurie nuo 1944-ųjų masiškai traukėsi į Reichą nuo priartėjusio fronto arba vengdami sovietų režimo keršto už tikrą ar tariamą kolaboravimą su naciais. Sąjungininkai vieną po kitos išlaisvino karo belaisvių stovyklas, bet tuoj atidarė naujas svetimšaliams kareiviams iš sutriuškintų Vermachto ir SS dalinių.

Tarp byrančio Reicho teritorijoje atsidūrusių užsieniečių buvo ir Lietuvos gyventojų, dėl karo aplinkybių ne savo noru palikusių namus. Į Trečiąjį reichą jie išvyko įvairiu metu, skirtingais keliais ir puoselėdami nevienodus lūkesčius: 1) vokiečių prievarta darbams išgabenti žmonės (dauguma jų, atskirti nuo šeimos, po išlaisvinimo dažnai likę „kaip stovi“, siekė grįžti namo, tikėjosi pasinaudoti valstybės žadama parama); 2) nuo fronto ar nuo bolševikų represijų bėgę civiliai (daugiausia su šeimomis, gabendami si šiek tiek turto; jie ir toliau buvo linkę savo likimą spręsti patys, vengė gražinimo į SSRS, pagrįstai bijodami režimo persekiojimo); 3) mobilizuoti arba savanoriškai vokiečių kariniuose bei pagalbinuose daliniuose tarnavę lietuviai, karo belaisviai (režimas juos traktavo beveik vienodai – kaip „tėvynės išdavikus“, grįžusiųjų / gražintųjų laukė priekabi filtracija ir represijos).

Pasibaigus karui tolesnį žmonių likimą lėmė Reicho padalijimas į okupacines zonas: tie, kuriuos aplenkė puolanti Raudonoji armija, buvo gražinti į SSRS, o apsistoję Vakarų sąjungininkų kontroliuojamose zonose tapo perkeltųjų asmenų stovyklų gyventojais ir vėliau emigravo į laisvojo pasaulio šalis. Jie paliko daug liudijimų apie savo patirtis stovyklose, neblogai ištyrinėtų organizacijų ir periodikos archyvų. Gerokai mažiau žinoma apie tuos, kurie pasibaigus karui savo noru grįžo arba prievarta buvo gražinti į Lietuvą, vėl tapusią Sovietų Sąjungos dalimi. Kiekvienas jų privalėjo anksčiau ar vėliau įveikti privalomo politinio patikimumo patikrinimo – filtracijos – užkardą, kurio rezultatai galėjo nulemti likimą, patekus į vidaus reikalų (NKVD/MVD) arba saugumo (NKGB/MGB/KGB) organų įskaitą¹.

Milijonų žmonių gražinimo į stalininę SSRS eiga, teisinės aplinkybės, prievartinis pobūdis yra sulaukę labai daug įvairių šalių, tarp jų ir posovietinės Rusijos, istorikų dėmesio. Lietuvių istoriografijoje pokarinės repatriacijos klausimai taip pat tyrinėti. Repatriacijos institucijų struktūrą, grįžusiųjų aprūpinimo problemas pirmoji iš istorikų 1990 m., kai dalis archyvų fondų dar buvo įslaptinti, analizavo Nastazija Kairiūkštytė²; repatriantų

¹ Nesigilinant į išvykimo aplinkybes, repatriantai SSRS, neretai traktuoti kaip nacių kolaborantai, „tėvynės išdavikai“ ir pan., susidurdavo su diskriminacija norėdami studijuoti ar siekdami profesinės karjeros. Kadru skyrių anketose asmuo privalėjo atsakyti į klausimą (iki 1992 m.), ar jis arba jo giminaičiai buvo patekę į nelaisvę, gyveno okupuotoje teritorijoje.

² N. K a i r i ū k š t y t ė, Lietuvos gyventojų repatriacija iš Vokietijos 1945 metais, *Lituanistica*, 1990, nr. 2, p. 45–58; ji išsamiai analizavo repatriantų paskirstymo ir aprūpinimo punktų darbą – kadru kaitos priežastis, finansinius išteklius, repatriantų materialinį aprūpinimą.

grupės, statistikos klausimus aptarė Vladas Bartusevičius, konstatavęs, jog „negalima pasakyti, kad turėtume bent apytikriai tikslų žmonių judėjimo vaizdą“³; NKGB/MGB/KGB vaidmenį sekant Vakarų šalyse atsідūrusius lietuvių politikos veikėjus bei verbuojant grįžusius monografijoje tyrinėjo Darius Juodis⁴; publikuotas Daivos Simanavičiūtės bakalauro darbas apie saugumo darbą tarp repatriantų 1945–1950 m.⁵

Lietuvos istoriografijoje repatriacijos klausimai analizuojami kaip grįžimas / grąžinimas iš užsienio šalių, vien užsimenant, jog repatriantai buvo tikrinami. Šis esminis repatriacijos dėmuo iki šiol atskirai netyrinėtas, tik Povilas Girdenis yra apžvelgęs filtracinių bylų fondą, saugomą Lietuvos ypatingajame archyve⁶. Išsamiau aptardami vienos repatriantų grupės – Klaipėdos krašto senbuvių – grįžimo / grąžinimo aplinkybes istorikai pastebėjo, kad būta ir grįžusių savarankiškai, „neapskaitytų“, kurių skaičius nėra žinomas⁷. Tokių filtracijos savavališkai ar netyčia išvengusių repatriantų integracija į režimo kontroliuojamą visuomenę verta atskiro tyrimo. Jiems teko įsikurti, apsirūpinti dokumentais, nutylint apie buvimą užsienyje. Institucijos, savo ruožtu, jų ieškojo, inicijavo vietinę ir sąjunginę paiešką.

Lietuvos istoriografijoje stingant požiūrio į repatriaciją kaip dviejų neatsiejamų procesų – grąžinimo ir filtravimo – sistemą, šiuo tyrimu siekiama išsiaiškinti SSRS įdiegtą gyventojų grąžinimo iš užsienio tvarką ir statistinius duomenis, filtracijos mechanizmą. Taip pat keliami šios sistemos efektyvumo klausimai Lietuvos SSR: kokiais keliais žmonėms pavykdavo sugrįžti išvengiant repatriacijos institucijų ir privalomų filtracinių apklausų, kiek tokių savavalių galėjo būti ir kaip jie prisitaikė, kaip šią gyventojų grupę traktavo režimas – saugumo ir vidaus reikalų organai. Tyrimui pasitelkiama istoriografija, archyvų dokumentai, atsiminimai bei dienoraščiai.

Repatriantų statistika Lietuvos SSR. Sovietų okupacijos pradžioje (1944 m. rudenį – 1945 m. pavasarį) pagrindinė valdžios institucijų problema buvo ne lietuvių susigrąžinimas iš Europos šalių, bet kitataučių SSRS piliečių išsiuntimas iš Lietuvos. Čia juos atgabeno vokiečiai, traukdamiesi iš Sovietų Sąjungos, palikę „išdegintą žemę“, arba

³V. Bartusevičius, *Lietuviai DP stovyklose Vokietijoje 1945–1951*, Vilnius, 2012, p. 77–82.

⁴D. Juodis, *Šiapus ir anapus kordono. Sovietų saugumo veikla prieš lietuvių išėiviją 1945–1991 m.*, Vilnius, 2016, p. 125–137.

⁵D. Simanavičiūtė, *Repatriacija į Lietuvą iš Vokietijos dp stovyklų 1945–1950, Akiračiai*, 2003, nr. 5, p. 12–15.

⁶P. Girdenis, Fondo K-1 apyrašas Nr. 59 (buvęs filtracinių bylų fondas), *Lietuvos archyvai. Ką byloja KGB archyvai*, 1999, nr. 13, p. 160–167.

⁷S. Kraniauskienė, S. Pocyte, R. Leiserowitz, I. Šutinienė, *Klaipėdos kraštas 1945–1960 m.: naujos visuomenės kūrimasis ir jo atspindžiai šeimų istorijose*, Klaipėda, 2019, p. 65; R. Bukavickas, *Sovietizacija Klaipėdos krašte: sociokultūrinės ir socioekonominės transformacijos 1945–1960 metais. Mokslų daktaro disertacija*, Klaipėdos universitetas, 2020, p. 156.

žmonės patys traukėsi į saugesnes ir bado nepaliekamas vietas⁸. Vietos vykdomieji komitetai (toliau – VK) ir vėliau penkiose apskrityse įsteigti *priėmimo-paskirstymo* punktai (žr. 2 lentelę) iki 1947 m. stengėsi juos išsiųsti į ankstesnę gyvenamąją vietą. Nuo 1944 m. spalio 20 iki 1945 m. kovo 15 d. organizuotai (aprūpinant transportu, maitinimu, dokumentais) buvo išgabenti 63 225 žmonės⁹, nuo 1945 m. vasario 10 iki 1947 m. sausio 1 d. – dar 16 321¹⁰, taigi – beveik 80 tūkst.; išgabenimas nebuvo prievartinis, nemažai rusakalbių pasiliko.

Daugumą jų išsiuntus, imta rengtis lietuvių, grąžinamų iš Vokietijos ir jos okupuotų teritorijų, atplūdžiui. Tiesa, duomenis apie vokiečių internuotų ir prievarta išvežtų gyventojų skaičių Lietuvos SSR LKT rinko nuo pat okupacijos pradžios¹¹, dar net nesant tiesiogiai už repatriaciją atsakingų institucijų. Oficialiuose dokumentuose nebuvo keliamas klausimas, kiek gyventojų 1944 m. vasarą artėjant Rytų frontui pasitraukė savo noru. Visi jie buvo įvardijami kaip „SSRS piliečiai, fašistinių grobikų prievarta išvesti laikinos Lietuvos SSR okupacijos metu“ ir „grįžę į tėvynę“. Pagrįsta būtų manyti, kad absoliuti dauguma vietos NKVD skyriuose registruotų žmonių iš tiesų buvo išgabenti priverstiniais darbais. Tie, kurie pasitraukė patys, grįžę / grąžinti dažniausiai turėjo priešasčių tokios registracijos vengti, nebent nesijautė susikompromitavę ir negalėjo išsiversti be valstybės repatriantams siūlomos gana solidžios materialinės paramos.

Pokario suirutėje išsamesnių duomenų ilgai neturėta – iki 1945 m. balandžio nepilnus duomenis surinko tik 12 apskričių vykdomieji komitetai, nors jų nepateikiančius vadovus net grasinta traukti atsakomybėn¹². Grasinimų ir spaudimo priemonių imtasi tam, kad

⁸ N. Kairiūkštys, Vokiečių atvežti rusai Lietuvoje II pasaulinio karo ir pokario metais, *Lietuvos istorijos metraštis*. 1992, 1994, p. 146; 1944 08 18 Lietuvos SSR LKT nutarimas „Dėl kitų TSRS respublikų piliečių, reevakuojamų į senojo gyvenimo vietas, grąžinimo organizavimo Lietuvos SSR teritorijoje“, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-754s, ap. 4, b. 170, l. 42. Visa Liaudies komisarų tarybos / Ministrų tarybos (LKT/MT) fondo R-754s raštvedyba buvo slapta arba visiškai slapta, tai rodo ir raidė „s“ prie fondo numerio; žemiau nuorodose slaptumo grifai praleidžiami.

⁹ 1945 03 15 Reevakuacijos reikalų skyriaus prie Lietuvos SSR LKT (toliau – RRS) viršininko Julijono Mikalausko raštas SSRS LKT įgaliotinio reevakuacijos reikalams (toliau – IRR) pavaduotojui Konstantinui Golubevui, ten pat, ap. 13, b. 44, l. 55.

¹⁰ Laikinais einančio pareigas (l.e.p.) RRS viršininko A. Liskovo ataskaita IRR pavaduotojui K. Golubevui „Apie darbą priimant ir įdarbinant piliečius, repatrijuojamus į Lietuvos SSR teritoriją per visą repatriacijos organų veikimo laiką, t. y. nuo 1945 m. vasario 10 iki 1947 m. sausio 1 d.“ (toliau – „Apie darbą [...]“ nuo 1945 m. vasario 10 iki 1947 m. sausio 1 d.), ten pat, b. 105, l. 36.

¹¹ Skubus 1944 10 30 LKT pirmininko padėjėjo Juozo Girdvainio raštas vidaus reikalų liaudies komisariui Juozui Bartasiūnui, ten pat, b. 11, l. 24. NKVD skyriai privalėjo užpildyti pagal sąjunginį standartą parengtos lentelės grafą fiksuodami iš atskirų apskričių išvežtų ir grįžusių vyrų, moterų ir vaikų skaičių.

¹² L.e.p. RRS viršininko A. Liskovo raštas IRR pavaduotojui K. Golubevui [nedatuotas, 1945 05], ten pat, b. 44, l. 101.

būtų pasirengta repatriantų antplūdžiui – reikėjo numatyti biurokratinio ir filtravimo aparato, transportavimo, įdarbinimo, paramos apimtis. Kasmet vis tikslinamais duomenimis, iki 1949 m. suskaičiuota, kad iš Lietuvos į Trečiąjį reichą 1941–1944 m. buvo išvežti 66 893 žmonės, iki 1949 m. kovo 1 d. grįžo 36 989¹³ (žr. 1 lentelę).

1 lentelė. Lietuvos SSR filtraciją perėjusių ir jos išvengusių repatriantų statistika 1944–1952 m.

Data / metai	Lietuvos SSR perduota filtracijos bylų	Nustatyta grįžusiųjų / iš jų filtracijos–patikrinimo punktai patikrino	Nustatyta grįžusiųjų apeinant filtracijos–patikrinimo punktus	Nustatyta po filtracijos grįžusiųjų neį deklaruotą gyvenamąją vietą	Paskelbta vietinė paieška	Paskelbta sąjunginė paieška	Iš viso ieškoma	Filtruojant išaiškinta antiso-vietinių elementų
Iki 1945 05 01	–	1710	–	–	–	–	–	–
Iki 1946 11 01	28 250	13 112	1563	956	–	–	–	2310
Iki 1947 02 01	32 765	22 227 / 12 250	2116	1261	–	–	7793	2996
Iki 1948 01	–	33 981	–	3481	1268	2243	3511	–
Iki 1949 03 01	–	36 989 / apie 18 tūkst.	–	–	–	–	–	–
1949 m.	–	grįžo 541 (iš jų 112 iš Vakarų šalių)	–	–	–	–	–	–
1950 m.	–	grįžo 205 (iš jų 26 iš Vakarų šalių)	–	–	–	–	–	–
1951 m.	–	grįžo 238 (iš jų 11 iš Vakarų šalių)	–	–	–	–	–	–
1952 m.	–	grįžo 53 (iš jų 21 iš Vakarų šalių)	–	–	–	–	–	–

Lentelės šaltiniai: L.e.p. RRS viršininko A. Liskovo pranešimas apie prievarta vokiečių išvarytus ir grįžusius SSRS piliečius 1945 05 01 dienai, LCVA, f. R-754s, ap. 13, b. 44, l. 131; E.p. Lietuvos SSR

¹³ RRS viršininko A. Slavino „Žinios apie vokiečių prievarta išvežtus ir grįžusius 1949 m. kovo 1 dienai“, ten pat, b. 209, l. 101. Turėtais duomenimis, grįžo 12 662 vyrai, 13 885 moterys, 10 442 vaikai iki 16 metų amžiaus (atitinkamai išvežta: 27 903, 27 040, 11 950).

vidaus reikalų ministro Piotro Kapralovo specpranešimas VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininkui Vladimirui Ščerbakovui apie Lietuvos SSR MVD organų darbą tarp repatrijuotų SSRS piliečių 1946 11 01 diena, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-15, ap. 1, b. 46, l. 56; 1947 04 07 vidaus reikalų ministro J. Bartašiūno raštas SSRS MVD Vyriausiosios kovos su banditizmu valdybos viršininko pavaduotojui V. Prošinui, ten pat, l. 85, 88–89; 1948 01 23 vidaus reikalų ministro J. Bartašiūno ataskaita apie Lietuvos SSR MVD agentūrinio–operatyvinio darbo tarp repatriantų ir jų filtracijos rezultatus 1947 m. gruodžio mėn., ten pat, f. K-1, ap. 1, b. 46, l. 146, 148; RRS viršininko A. Slavino ataskaita ĮRR pavaduotojui K. Golubevui apie repatrijuotų piliečių priėmimo ir įkurdinimo situaciją 1948 01 01 diena, LCVA, f. R-754s, ap. 13, b. 153, l. 51; A. Slavino „Žinios apie vokiečių prievarta išvežtus ir grįžusius žmones 1949 03 01 diena“, ten pat, b. 209, l. 101; A. Slavino ataskaita apie RRS darbą 1945 12 10–1953 01 01, LYA Lietuvos komunistų partijos dokumentų skyrius, f. 17541, ap. 1, b. 17, l. 114–115.

Statistika, kuria disponavo Lietuvos SSR LKT, smarkiai skiriasi nuo repatriaciją vykdžiusių centrinių SSRS žinybų archyvinių duomenų, pagal kuriuos iki 1946 m. kovo mėn. (t. y. baigiantis masinei Sovietų Sąjungos piliečių repatriacijai) buvo grąžinti 50 396 „lietuviai“, iš jų 3019 – karo belaisvių (turėti omenyje į Lietuvą grįžę žmonės, nes pateikiami duomenys ir apie čia grįžusius 48 780 repatriantų, iš jų 12 342 buvo vaikai¹⁴). Turint omenyje, kad SSRS žinyboms pavyko surinkti adekvačius duomenis apie lietuvius, atsisakančius grįžti iš kitų okupacinių zonų (beveik 63,5 tūkst.)¹⁵, šią statistiką derėtų vertinti kaip gana patikimą. Bet kaip traktuoti duomenų skirtumą, kai Lietuvos SSR LKT žiniomis, iki 1946 m. sausio mėn. grįžo tik 28 189 repatriantai (7917 vaikų)¹⁶, o sąjunginių žinybų – beveik 49 tūkst.? Kiek jų galėjo likti „neapskaitytų“, „neperfiltruotų“? Atsakymai į šiuos klausimus ieškotini analizuojant repatriacijos ir filtravimo sistemą – aiškinantis, kaip žmonės grįžo / buvo grąžinami, kaip patekdavo į repatriantų registrą.

¹⁴ В. Земсков, Возвращение советских перемещенных лиц в СССР. 1944–1952 гг. *Труды Института российской истории*, вып. 11, Москва, 2013, с. 264, 269; П. Полян, *Жертвы двух диктатур: жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине*, Москва, 2002, с. 509. Šie repatriantai buvo tarp 4 199 488 vadinamųjų SSRS piliečių – civilių ir karo belaisvių, – kurie, vykdant Jaltos konferencijos nutarimus, iki 1946 m. kovo 1 d. grįžo į savo kilmės šalį Sovietų Sąjungą iš visų sąjungininkų okupuotų šalių, taip pat Šveicarijos ir Švedijos. Nors repatriacija tęsėsi ir vėliau, jos mastas labai sumažėjo: 1946–1951 m. į SSRS grįžo 253 239 žmonės (П. Полян, *min. veik.*, p. 506).

¹⁵ В. Земсков, Возвращение советских перемещенных лиц в СССР. 1944–1952 гг. *Труды Института российской истории*, с. 267. V. Bartusevičiaus pagrįstais duomenimis, jų buvo apie 65 300, dauguma paliko Lietuvą 1944 m. (V. Bartusevičius, *min. veik.*, p. 32).

¹⁶ 1946 01 04 Lietuvos SSR LKT pirmininko pavaduotojo V. Niunkos ir e.p. RRS viršininko A. Liskovo ataskaita ĮRR pavaduotojui K. Golubevui, LCVA, f. R-754s, ap. 13, b. 75, l. 9.

Repatriacijos ir filtracijos sistema: 1944 m. rudenio – 1946 m. pavasaris. Keli milijonai įvairių tautybių žmonių, kuriuos SSRS traktavo kaip savo piliečius, buvo grąžinti labai sparčiai, maždaug per pusantų metų, iki 1946 m. kovo mėn. Masinei repatriacijos bangai persiritus, sistema buvo keičiama, nes užsienyje liko tie, kurie nesirengė grįžti iš Vakarų sąjungininkų okupacinių zonų, bet kuriuos grąžinti Sovietų Sąjunga atkakliai siekė.

Repatriaciją į SSRS vykdė kelių pakopų registracijos, tikrinimo (filtracijos) ir persiuntimo bei aprūpinimo institucijos (žr. 2 lentelę). Pirmoji sistemos užduotis buvo surinkti užsienio šalių teritorijoje atsidūrusius SSRS piliečius. Tam prie veikiančių frontų ir armijų buvo organizuoti *surinkimo-persiuntimo* punktai bei lageriai (toliau – S-PP)¹⁷. Po pirminės registracijos ir apklausų, kurias vykdė NKVD, NKGB ir karinės kontržvalgybos pareigūnai (aiškinantis, kaip žmogus atsidūrė užsienyje ir ką veikė), minimalios medicininės apžiūros ir sanitarinio apšvarinimo procedūros¹⁸, aprūpinus maisto daaviniais ar kortelėmis, S-PP organizavo žmonių pargabenimą į Sovietų Sąjungos teritoriją, tiksliau – į joje esančius *patikrinimo-filtracijos* punktus arba lagerius¹⁹. Lietuvos gyventojai paprastai būdavo siunčiami į NKVD žinioje buvusius Gardino, Bresto, Kybartų ir Tauragės *patikrinimo-filtracijos* punktus²⁰.

Lietuvoje repatriacijos institucijos atsirado 1945 m. pradžioje, kai vadovaujantis slaptais SSRS (sausio 6 d.) ir Lietuvos SSR (vasario 10 d.) LKT nutarimais prie vyriausybės ėmė funkcionuoti Reevakuacijos reikalų skyrius²¹ (toliau – RRS), imtas kurti *patikrinimo-filtracijos* (P-FP), *priėmimo-paskirstymo* (P-PP) ir *priėmimo-aprūpinimo* (P-AP) punktų tinklas.

¹⁷ Iki 1945 m. kovo mėn. buvo atidaryti 57 tokie punktai, iki birželio – dar 127, kiekvienas galėjo priimti iki 10 tūkst. žmonių (П. П о л я н, min. veik., p. 362).

¹⁸ Į minėtus punktus patekę žmonės galėjo nusiprausti pirtyje, jų rūbai būdavo dezinfekuojami, gydytojų komandos stengėsi izoliuoti sergančius venerinėmis ir kitomis infekcinėmis ligomis.

¹⁹ В. З е м с к о в, «Возвращенцы» и «невозвращенцы» (о судьбе советских перемещенных лиц в 1944–1956 гг.), с. 106–107. Plačiau apie filtravimo institucijas, persekiojamų asmenų grupes, baudžiamuosius nuosprendžius žr.: И. Г о р о в, Фильтрация советских репатриантов в 40-ые гг. XX в.: цели, методы и итоги, *Cahiers du Monde russe*, 49/2–3, Avril–septembre 2008, p. 365–382, prieiga per internetą: file://Temp/monderusse-9134.pdf [žr. 2020 11 11]; apie nesibaigiančių patikimumo tikrinimų funkcijas SSRS politinėje sistemoje: N. B a r o n, Remaking Soviet Society: the Filtration of Returnees from Nazi Germany, 1944–49, *Warlands: Population Resettlement and State Reconstruction in the Soviet-East European Borderlands, 1945–50*, ed. by P. Gatrell, N. Baron, New York, 2009, p. 89–116.

²⁰ N. K a i r i ū k š t y t ė, Lietuvos gyventojų repatriacija iš Vokietijos 1945 metais, *Lituanistica*, 1990, nr. 2, p. 50.

²¹ Ten pat, p. 47. Jame dirbo 8 žmonės, 1948 m. pervadintas Repatriacijos reikalų skyriumi, veikė iki 1953 m.

2 lentelė. SSRS piliečių repatriacijos ir filtracijos institucijų sistema

Užsienio šalių teritorijoje	SSRS teritorijoje	Lietuvos SSR teritorijoje
surinkimo-persiuntimo punktai / lageriai Gynybos liaudies komisariato (frontų ir armijų) žinioje	Igaliotinis reevakuacijos reikalams prie SSRS LKT/MT patikrinimo-filtracijos punktai / lageriai NKVD žinioje priėmimo-paskirstymo punktai NKVD žinioje (išsiunčiant į gyvenamąją vietą) priėmimo-aprūpinimo punktai NKVD ir vietos VK žinioje (aprūpinant gyvenamuoju plotu, įdarbinant) filtracijos lageriai NKVD žinioje (nuo 1946 m. – Gulago lageriai), veikė iki 1953 m.	Reevakuacijos reikalų skyrius prie LKT/MT patikrinimo-filtracijos punktai Kybartuose ir Tauragėje priėmimo-paskirstymo punktai Vilniaus ²² , Kauno, Panevėžio, Šiaulių, Telšių apskrityse; nuo 1946 07 – tik Vilniaus, Kauno, Šiaulių; iki 1951 m. pradžios visi uždaryti priėmimo-aprūpinimo punktai prie 19-kos apskričių vykdomųjų komitetų, 1945 05 25–1946 07 18 – dar ir Klaipėdos, Pagėgių; 1946 m. pavasarį – Šilutės; nuo 1946 07 18 – tik Panevėžio

Lentelės šaltiniai: L.e.p. RRS viršininko A. Liskovo ataskaita ĮRR pavaduotojui K. Golubevui „Apie darbą priimant ir įdarbinant piliečius, repatrijuojamus į Lietuvos SSR teritoriją per visą repatriacijos organų veikimo laiką, t. y. nuo 1945 m. vasario 10 iki 1947 m. sausio 1 d.“, LCVA, f. 754s, ap. 13, b. 105, l. 26–33, ir kt.

Reikia pastebėti, kad rengiantis repatriacijai ir sovietinės Lietuvos vyriausybė (LKT), ir vietos valdžia (VK) mėgino siaurinti sąjunginių žinybų čia numatytas darbo apimtis, nes numatė, jog grįžtančiųjų nebus daug²³. Vis dar silpnokai institucionalizuotai, visuo-

²² Organizuojant 1812 lietuvių repatriaciją iš Švedijos, 1945 m. gegužės 3 d. buvo įsteigtas Vilniaus priėmimo-paskirstymo punkto filialas Naujojoje Vilnioje (RRS viršininko A. Liskovo ataskaita ĮRR pavaduotojui K. Golubevui „Apie darbą [...]“ nuo 1945 m. vasario 10 iki 1947 m. sausio 1 d.“, LCVA, f. R-754s, ap. 13, b. 105, l. 32).

²³ 1945 03 12 Lietuvos SSR LKT pirmininko pavaduotojo V. Niunkos raštas ĮRR pavaduotojui K. Golubevui, ten pat, b. 44, l. 17.

menės paramos ir lietuviškų kadrų stokojančiai vietas valdžiai gremėzdiška repatriacijos institucijų struktūra, kuriai reikėjo daug resursų, personalo, ypač VK lygmeniu, buvo papildoma našta. Todėl jos imtasi nenoriai, RRS viršininkas buvo priverstas po kelis kartus siuntinėti į apskritis daugybę raštų ir įsakmių telegramų, reikalaujamas vykdyti direktyvas, teikti žinias (kas 5 dienas pateikti duomenis apie apskrityje pasirodžiusius repatriantus)²⁴.

Sugrąžinti į SSRS žmonės turėjo būti patikrinti P-FP per 10 dienų, bet dėl repatriantų antplūdžio tai neretai užtrukdavo kelis mėnesius. Užkardą lengviau įveikdavo seni žmonės, moterys su vaikais, tačiau ne darbingi šaukiamojo amžiaus vyrai²⁵, kurių dalis patekdavo į „speckontingento“ kategoriją. Po tardymų jų galėjo laukti mobilizacija (iki 1945 m. rudens – į veikiančią armiją) arba išsiuntimas į SSRS gilumoje nuo 1941 m. veikusius *filtracijos lagerius* nuodugniam patikrinimui su baudžiamojo nuosprendžio perspektyva. Šie lageriai funkcionavo kaip darbo batalionai ir NKVD pataisos darbų lagerių sistema, t. y. į juos patekę žmonės buvo įdarbinami šachtose, statybose ir pan. be pilietinių teisių, atlygio, socialinių garantijų. Nors instrukcijos reikalavo įtariamuosius patikrinti per du, daugiausia – keturis mėnesius, žmonės įstrigdavo neapibrėžtam laikui, nes sistema nebuvo suinteresuota atsisakyti nemokamos darbo jėgos²⁶.

Rusijos mokslininkų duomenimis, iš viso iki 1946 m. pradžios filtruojant buvo suimta 6,8 proc. repatriantų (338 tūkst. žmonių)²⁷, vėliau šis skaičius išaugo iki 14 proc., įskaitant ir nubaustus tremtimi²⁸. Tačiau namo grįžo tik apie 60 proc. repatriantų, kiti buvo mobilizuoti į karo ar darbo prievolės tarnybas. Privalomas įdarbinimas karo ir pokario metais buvo labai svarbi priemonė valstybei sprendžiant darbo jėgos stygiaus problemas. Todėl, be užduoties identifikuoti grąžinamus asmenis ir priminti jiems atsakomybę dėl SSRS piliečiui savaime įtartino gyvenimo užsienyje („priešo teritorijoje“), demaskuoti šnipus ir karo nusikaltėlius, filtracija efektyviai naudota darbo jėgos paskirstymui²⁹.

Sėkmingai įveikę P-FP patikrą, gavę tai patvirtinančius dokumentus, Lietuvos SSR gyventojai pagal gyvenamąją vietą buvo siunčiami į vieną iš penkių P-PP (juos įsteigė Vilniaus, Kauno, Panevėžio, Šiaulių, Telšių apskričių vykdomieji komitetai, skyrę

²⁴ 1945 03 28 RRS viršininko J. Mikalausko raštas apskričių bei miestų VK pirmininkams, ten pat, l. 52.

²⁵ Karo metais šaukiamasis amžius SSRS buvo nuo 17 (įvestas 1944 m.) iki 55 metų.

²⁶ В. М. Б о е р, А. В. М а р к и т а н, Правовые проблемы фильтрации (специальной государственной проверки) советских репатриантов в послевоенные годы (1945–1946 гг.), *Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России*, 2007, № 2, с. 19–25; Ю. А р з а м а с к и н, *Тайны советской репатриации*, Москва, 2015, с. 32–33.

²⁷ В. М. Б о е р, А. В. М а р к и т а н, min. veik., p. 20.

²⁸ И. Г о в о р о в, min. veik., p. 381.

²⁹ Sh. F i t z p a t r i c k, Motherland calls: „Soft“ repatriation of Soviet citizens from Europe, 1945–1953, *The Journal of Modern History* 90 (2), June 2018, p. 344, 349; N. B a r o n, min. veik., p. 109.

patalpas ir po 5 etatinius darbuotojus³⁰). Pastarieji filtracijos nevykdė, jie privalėjo per tris dienas pasirūpinti grįžusiųjų įkurdinimu. Punktai disponavo laikino apgyvendinimo infrastruktūra: instrukcijose buvo nurodyta atvykstantiems skirti vietą bendrabučiuose, įrengti motinos ir vaiko kambarį, virtuves, sandėlius ir t. t.; žmonės turėjo gauti šilto maisto, sanitarinę ir medicinos pagalbą, labiausiai stokojantys – rūbų ir avalynės, vienkartinę 300 rub. pašalpą (vaikai iki 16 m. – 150 rub.). Tačiau nei instrukcijų, nei trijų dienų termino nesilaikyta. Kaip pastebėjo N. Kairiūkštytė, nė vienas punktas neįvykdė reikalavimų – apgriautuose miestuose stigo patalpų, trūko lėšų, žmonės ilgam įstrigdavo nesant transporto priemonių išvykti į gyvenamąją vietą. Palankiau žiūrėta į grįžusius priverstinių darbų darbininkus, o išvykę savo noru ar evakuoti, ypač Klaipėdos krašto senbuviai bei vokiečiai, buvo diskriminuojami³¹.

Pagal instrukciją, P-PP darbuotojai žmonių grupes, aprūpintas maistu 5 dienoms, turėjo palydėti į numatytas gyvenimo vietas. Tolesniu jų likimu rūpinosi prie vietos VK veikę P-AP³², privalėję per dvi dienas specialybę turinčius repatriantus įdarbinti, skirti būstą (su baldais, namų apyvokos reikmenimis, kuro atsargomis), o valstiečiams, grįžtantiems ne į savo ūkius, skirti žemės sklypus, aprūpinti inventoriumi ir galvijais, sėklomis, pasirūpinti asmens tapatybės dokumentų išdavimu. N. Kairiūkštytės paskelbtais duomenimis, 1945 m. sovietų valdžia iš tiesų skyrė daug resursų repatriantų įkurdinimui, pagal išgales aprūpindavo būstais, bežemiams valstiečiams dalinti 2–20 ha sklypai ir inventorių³³; iki 1947 m. iš sąjunginių fondų Lietuvos SSR repatriantams buvo išdalyta 3 699 000 rub. pašalpų, dar 1,5 mln. rub. buvo išdalinta ilgalaikiams kreditams³⁴.

³⁰ N. Kairiūkštytė, Lietuvos gyventojų repatriacija iš Vokietijos 1945 metais, *Lituanistica*, 1990, nr. 2, p. 47. Punktai turėjo būti parengti nuo 1000 (Kaune) iki 500 (kitose apskrityje) žmonių antplūdžiui. P-PP kelis mėnesius veikė ir Alytaus apskr. – Druskininkuose, bet žmonių srautai jį aplenkė, vėliau ten vykdytos P-AP funkcijos.

³¹ Ten pat, p. 47, 51.

³² 1945 02 17 RRS instrukcija „Dėl priėmimo, paskirstymo, apgyvendinimo ir aprūpinimo darbu TSRS piliečių, vokiečių okupacijos metais išvežtų iš Lietuvos TSR ir šiuo laiku grįžtančių savo tėvynėn“, LCVA, f. R-754s, ap. 13, b. 170, l. 31–36. Juose dirbo du darbuotojai: viršininkas ir inspektorius. Labai sumažėjus repatriuojamųjų skaičiumi ir 1946 m. kovo mėn. Sovietų Sąjungoje repatriaciją baigiant, ir Lietuvoje imta uždarinėti P-PP (dalis jų buvo pertvarkoma į P-AP), mažinti etatai. 1946 m. kovo mėn. iki 3 etatų sumažintas respublikinio RRS personalas, tačiau susigriebus, kad mažinti dar ne laikas, jis vėl buvo padidintas iki 5 etatų (iš jų 4 buvo operatyviniai darbuotojai). 1946 07 18 iš P-AP liko veikti vienas – Panevėžyje (RRS viršininko A. Liskovo ataskaita ĮRR pavaduotojui K. Golubevui „Apie darbą [...] nuo 1945 m. vasario 10 iki 1947 m. sausio 1 d.“, ten pat, b. 105, l. 32–33, ir kt.).

³³ N. Kairiūkštytė, Lietuvos gyventojų repatriacija iš Vokietijos 1945 metais, *Lituanistica*, 1990, nr. 2, p. 53–56.

³⁴ RRS viršininko A. Liskovo ataskaita ĮRR pavaduotojui K. Golubevui „Apie darbą [...] nuo 1945 m. vasario 10 iki 1947 m. sausio 1 d.“, LCVA, f. R-754s, ap. 13, b. 105, l. 34–35.

Valstybės parama ir net jos pažadas buvo viena svarbiausių repatriacijos ir filtravimo sistemos grandžių Lietuvos SSR. Visų pirma ji masino apolitiškus, su atskyrimu nuo šeimos bei Tėvynės nesusitaikiusius žmones palikti perpildytas perkeltųjų asmenų stovyklas, kurių aprūpinimas, ateitis ilgai nebuvo aiški, ir grįžti namo. Antra, pažadai paremti veikė kaip spąstai, nes į P-PP bei P-AP kreipdavosi ir savarankiškai grįžę žmonės, nenutuokiantys apie filtracijos pasekmes. Galiausiai paramą gavę asmenys buvo verčiami dalyvauti propagandinėje kampanijoje – rašyti laiškus pasilikusiems užsienyje, pasisakyti spaudoje ir per radiją. Taip mėginta paskatinti repatriaciją ar bent sklaidyti gandus, kad grįžusieji iš karto represuojami, tremiami į Sibirą.

Repatriacijos ir filtracijos sistema 1946–1952 m. Baigiant masiškiausią repatriaciją, SSRS be kliūčių pavyko sugrąžinti tik savoje okupacinėje zonoje aptiktus piliečius, tačiau neišvengta nemalonus tarptautinio rezonanso, nes žmonės grąžinti nepaisant jų pačių ketinimų ir tarptautinių išipareigojimų – Jaltaje pasirašytų susitarimų repatrijuoti tuos, kurie turėjo SSRS pilietybę iki 1939 m. rugsėjo 1 d. Tokia prievartinė ir neteisėta repatriacija netaikyta kitose okupacinėse zonose (tiesa, ne be išimčių). Dauguma ten buvusių lietuvių (kaip ir kitų karui prasidėjus SSRS užgrobtų valstybių bei teritorijų piliečių) atsisakė grįžti ir atsidūrė Vakarų sąjungininkų globoje, nors šie buvo suinteresuoti kuo greičiau išspręsti pabėgėlių krizę. Tai vertė sovietų režimą ieškoti priemonių, kaip paskatinti žmones grįžti (tarp daugiau kaip 65 tūkst. lietuvių buvo daug žinomų kultūros ir meno žmonių bei jų šeimų narių, inteligentų, specialistų, kurių po karo labai trūko, kaip ir darbo rankų), dar svarbiau buvo neutralizuoti antisovietinį negrįžtančiųjų potencialą, nutildyti režimo kritikus.

Todėl 1946 m. pavasarį prievartinio grąžinimo politikos instrumentus ėmė keisti grąžimo propaganda. Svarbiausios jos priemonės: 1) skelbta apie su naciais kolaboravusių asmenų amnestavimą; 2) taikyti individualaus poveikio metodai (organizuotas artimųjų laiškų perdavimas, leista speciali literatūra, pradėtos radijo laidos, siųsti emisarai); 3) Sovietų Sąjungos propaganda spaudė sąjungininkus priekaištais, kad perkeltųjų asmenų stovyklose laikomi suklaidinti žmonės ir prieglaudą gavę karo nusikaltėliai, aukšto rango kolaborantai, įvairūs kvislingai³⁵.

Amnestija pirmiausia palietė represuotus Pabaltijo šalių gyventojus, tarnavusius Vokietijos kariuomenėje ar pagalbinuose jos daliniuose. Kaip minėta, tokius asmenis, surinktus iš karo belaisvių stovyklų, demaskuotus per apklausas S-PP ir P-FP, NKVD siuntė į SSRS gilumoje veikusius filtracijos / Gulago lagerius nuodugniai patikrinimui. 1946 m. pavasarį nutarus pabaltijiečius išlaisvinti ir grąžinti į savas šalis, iki 1947 m. vidurio jie buvo paleisti. Tiesa, namo grįžo tik vyresni vyrai, o šaukiamojo amžiaus

³⁵ Sh. Fitzpatrick, min. veik., p. 329–330; D. Juodis, min. veik., p. 64–67; *BALFAS. Bendrojo Amerikos lietuvių šalpos fondo 25 metų darbo apžvalga*, red. D. Jasaitis, Brooklyn, 1970, p. 60–62.

privalėjo atlikti darbo prievolę pramonės įmonėse, statybose³⁶. Suprantama, iš lagerių MVD organai persiuntė Pabaltijo respublikų žinyboms jų filtracijos bylas³⁷.

Repatriacijos organizatoriai dėjo visas pastangas, kad žinios apie amnestiją pasiektų Vakarų okupacines zonas. 1947 m. vasarą ten platintas ir Lietuvos SSR vadovų pareiškimas, kad Vietinėje rinktinėje ir vokiečių kariniuose junginiuose eiliniaisi bei karininkais tarnavę vyrai nėra traukiami atsakomybėn, grįžę naudosis visomis piliečių teisėmis, parama, kaip ir kviečiami grįžti sovietų armijos dezertyrai bei Klaipėdos krašto lietuviai³⁸.

1946–1948 m. propagandai buvo skiriama ypač daug dėmesio ir lėšų. Vakarų šalyse platinta speciali išskirtinės poligrafinės kokybės lietuviška literatūra – iliustruoti žurnalai, laikraščiai ir knygelės³⁹, kur liaupsinti Lietuvos SSR laimėjimai. Trumpose apybraižose ir pačių grįžusiųjų pasakojimais įtikinėta, kad žmonės masiškai grįžta, puikiai įsikuria ir yra patenkinti gauta parama, darbo užmokesčiu, studijomis. Užsieniui skirti leidiniai išsiskyrė dar ir tuo, kad juose vengta pokario periodikai būdingos Stalino asmens kulto retorikos, naująją valdžią juose reprezentavo tarpukario inteligentijai pažįstamas žurnalistas Justas Paleckis, tapęs Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininku, o ne LKP(b) CK sekretorius Antanas Sniečkus.

Vis dėlto sovietų spauda ir režimo siunčiami emisarai perkeltųjų asmenų stovyklose nebuvo pageidaujami, todėl įgaliotinio repatriacijos reikalams prie SSRS MT tarnyba

³⁶ В. Земсков, Возвращение советских перемещенных лиц в СССР. 1944–1952 гг., *Труды Института российской истории*, с. 281.

³⁷ 1947 04 07 vidaus reikalų ministro J. Bartašiūno raštas SSRS MVD Vyriausiosios kovos su banditizmu valdybos (toliau – VKBV) viršininko pavaduotojui V. Prošinui, LYA, f. K-15, ap. 1, b. 46, l. 86. Istorikų paskelbtais duomenimis, iniciatyvos grąžinti šiuos repatriantus namo ėmėsi Latvijos SSR valdžia, nes filtracijos lageriuose buvo beveik 28,5 tūkst. latvių; motyvuota tuo, kad dauguma vyrų į vokiečių dalinius pateko ne savanoriškai, o buvo mobilizuoti, jų šeimos neturi maitintojų, šalyje trūksta darbo jėgos (Ю. Кантор, *Прибалтика: война без правил (1939–1945)*, Санкт-Петербург, 2011, с. 278). Vis dėlto pagrįsta būtų manyti, kad ši iniciatyva kilo ne Rygoje, o Maskvoje. Minėtas nutarimas palengvino dalį 6943 lietuviams, 1946 m. kovo mėn. buvusiems filtracijos lageriuose SSRS gilumoje. Dauguma jų buvo Lietuvoje suimti kaimų seniūnai, valsčių viršaičiai, šauliai, policininkai, savisaugos batalionų kariai (4382 vyrai), kiti – Vokietijoje ir Austrijoje filtruojant suimti lietuviai (ten pat, p. 280; E. G r u n s k i s, *Lietuvos gyventojų tremimai 1940–1941, 1945–1953 metais*, Vilnius, 1996, p. 58).

³⁸ AT Prezidiumo ir MT pirmininkų (Justo Paleckio ir Mečislovo Gedvilo) pareiškimas: „Lietuvių tauta jus kviečia – grįžkit į Tėvynę!“, *Tėvynės balsas*, 1947 08 03, nr. 1, p. 1; 1947 10 08 RRS viršininko A. Slavino raštas sovietų karinės administracijos Suvienytųjų tautų piliečių repatriacijos ir paieškos Vokietijoje skyriaus viršininkui Michailui Jurkinui, LCVA, f. R-754s, ap. 13, b. 108, l. 2. 1947 m. vasarą SSRS repatriacijos pareigūnai užsienyje platino ir šimtus tūkstančių egzempliorių kitų Pabaltijo respublikų, Ukrainos SSR vyriausybių panašių kreipimūsi, brošiūrų; į „klaidinamus“ tėvynainius kreipėsi Lietuvos inteligentai, mokslininkai, studentai; pabėgėlių stovyklose demonstruotas kino filmas „Į Tėvynę“ ir t. t.

³⁹ J. P a l e c k i s, *Kelias į Lietuvą atviras*, Vilnius, 1947; *Tiesa apie mūsų gyvenimą*, Vilnius, 1947; *Kodėl aš pabėgau iš Anglijos*, Vilnius, 1948, ir kt.; laikraštis „Tėvynės balsas“, žurnalas „Tėvynėje“.

ieškojo kitų poveikio būdų. Jai koordinuojant didelį mastą įgavo cenzūruotos korespondencijos pristatymo kampanija, inicijuota 1947 m. rudenį. Kaip jau minėta, grįžusieji buvo raginami rašyti užsienio šalyse likusiems šeimos nariams bei pažįstamiems iš esmės padiktuotus laiškus, ši poveikio forma traktuota kaip viena efektyviausių⁴⁰. Lietuvoje karštingai ieškota potencialių repatriantų duomenų: RRS viršininkas siuntinėjo vietos VK pirmininkams negrįžtančiųjų pavardžių (išaiškintų per filtracines apklausas) sąrašus, reikalaudamas skubiai surasti gimines ir „paskatinti“ juos parašyti laiškus; gavus pačių negrįžtančiųjų užklausas apie artimuosius Lietuvoje, RRS ragino vietos VK nedelsiant juos surasti (jei žmonės negyvena nurodytais adresais – apklausti kaimynus, paskelbti apie paiešką vietos laikraštyje)⁴¹ tam, kad įtrauktų juos į „laiškų žaidimą“. Visa ši „patriotinė“ korespondencija buvo griežtai kontroliuojama – ją koncentravo Vilniuje įsikūrus RRS (Gedimino pr. 3)⁴², laiškus perduodavęs MGB patikrinti „cenzūros tvarka“⁴³, paskui išgabendavęs į užsienio šalis. Privačios korespondencijos imitacija buvo hipertrofuotai sureikšmintą: laiškus adresatams dažniausiai asmeniškai įteikdavo sovietų karininkai, todėl RRS teko spręsti keblų klausimą, ką daryti su pašto antspaudais – kaip sudaryti regimybę, jog laišškai iš Lietuvos esą atkeliauja paštu⁴⁴.

Iš Vakarų grįžę repatriantai sulaukdavo išskirtinio dėmesio, su bemaž kiekvienu jų „dirbta“, siekiant paskatinti grįžti kitus, neapsisprendusius. Miestų ir apskričių VK pirmininkai privalėjo nedelsiant tokius asmenis įdarbinti, išduoti pasus, aprūpinti būstu ir pan. (tam juos įpareigojo 1947 m. liepos 27 d. bendras MT ir LKP(b) CK nutarimas „Dėl darbo priimant ir įdarbinant repatriantus pagerinimo“, dargi įspėjant dėl asmeninės atsakomybės)⁴⁵. Griežtai reaguota į skundus dėl diskriminavimo: antai grupei repatriantų iš Prancūzijos (išvykusių dar tarpukariu) pasiskundus prasta buitimi, Kauno miesto ir apskrities VK pirmininkai gavo nuobaudas⁴⁶. Klaipėdos vadovai irgi sulaukė kritikos, kai „nesuprato greito repatriantų įdarbinimo politinės reikšmės“, vyriausybė nurodė jiems nediskriminuoti repatriantų ir „atstatyti pareigose“ moterį, kurios „grįžimas plačiai

⁴⁰D. Juodis, min. veik., p. 132; S. Kraniuskiene, S. Pocyte, R. Leiserowitz, I. Šutinienė, min. veik., p. 73–74.

⁴¹1947 10 31 RRS viršininko A. Slavino raštai Biržų ir Telšių apskričių VK pirmininkams, LCVA, f. R-754s, ap. 13, b. 108, l. 33, 34.

⁴²1946 10 17 RRS viršininko A. Liskovo raštai Kauno ir Šiaulių miestų LKP(b) komitetų sekretoriams, Šakių apskr. VK pirmininkui, ten pat, b. 75, l. 85, 105.

⁴³1946 09 18 RRS viršininko A. Liskovo raštas Lietuvos SSR saugumo ministrui Dmitrijui Jefimovui, ten pat, l. 37.

⁴⁴1947 11 10 RRS viršininko A. Slavino raštas ĮRR pavaduotojui Basilovui, ten pat, b. 108, l. 50.

⁴⁵RRS viršininko A. Slavino ataskaita apie repatrijuotų piliečių priėmimo ir įkurdinimo situaciją 1948 01 01 dienai ĮRR pavaduotojui K. Golubevui, ten pat, b. 153, l. 53–54.

⁴⁶Ten pat, l. 54.

naudojamas tarybinės propagandos tikslams užsienyje⁴⁷. Dažną repatriantą iš Vakarų namo lydėjo asmeninės apsaugos „lydraštis“: grįžtant pirmiesiems generolo Władysława Anderso armijos kariams iš Anglijos, Lietuvos ir Baltarusijos SSR valdžiai nurodyta „nepriesti jokių apribojimų“ juos įdarbinant bei įkurdinant, nes tai turėsią įtakos kitų andersininkų apsisprendimui sugrįžti; įsakmiai reikalauta su jais „dirbti“ skatinant parašyti laiškus užsienyje likusiems draugams⁴⁸.

Tokiu palankiu statusu repatriantai naudojosi neilgai, maždaug 1949 m. jo buvo atsisakyta įsitikinus, kad grįžimo propaganda žlugo – atsivėrus galimybėms, lietuviai iš perkeltųjų asmenų stovyklų ėmė masiškai emigruoti į Vakarų šalis. 1949–1952 m. į Lietuvą grįžo 1037 repatriantai, bet absoliuti jų dauguma (867) – iš satelitinių liaudies demokratijos šalių, iš Vakarų – tik 170⁴⁹. Repatriacijos proceso pabaiga atrišo rankas režimui pagaliau imtis nepopuliarių socialinių reformų ir masinių represijų. 1948–1949 m. Lietuvoje įvyko sovietizavimo lūžis (pradėta žemės ūkio kolektyvizacija, bažnytinių struktūrų laužymas ir kt.); masinės represijos neaplenkė ir repatriantų, pvz., iš Anglijos grįžę andersininkai su šeimomis buvo išstremti (1951 m.), kaip ir daug kitų į tremtinių sąrašus dėl įvairių priežasčių patekusių grįžusiųjų.

„Pilkoji zona“: galimybės apeiti filtracijos punktus ir komisijas. Nenuspėjamų represijų grėsmė, gandai skatino visomis išgalėmis vengti filtracijos, ypač tuos, kurie grįžo ne savo noru (buvo daug nesuorientavusių ir nesuskubusių pasitraukti į Vakarų sąjungininkų okupacines zonas, vengusių demaskavimo dėl veiklos vokiečių okupacijos metais). Filtracijos labiausiai vengė šaukiamojo amžiaus vyrai, tačiau ir visi kiti, pabuvoję užsienyje, pagrįstai bijojo persekiojimo. Pati filtracijos sistema SSRS buvo represinio pobūdžio, nes ją perėjusių duomenys atsidurdavo politiškai nepatikimų asmenų įskaitoje⁵⁰.

Sunku pasakyti, kiek repatriantų grįžo išvengdami minėtų patikrinimo-paskirstymo-aprūpinimo punktų. Atrodytų, nedaug, nes SSRS siena okupavus Lietuvą saugota, o užsienyje patekusieji į minėtų žinybų „globą“ atsidurdavo režimo rankose. Siunčiami iš S-PP traukiniais tiesiog įvažiuodavo į spygliuota tvora aptvertą P-FP teritoriją ir ginkluotų kareivių būdavo palydimi į barakus, kur dienas ar net savaites ir mėnesius laukė šaukimo į apklausas. Pvz., Bresto P-F lageryje žmonės patekdavo į menkai šildomus, utėlių knibždančius barakus, vietoje karšto maisto gaudavo tik virinto vandens. Tolesnį

⁴⁷ 1949 02 04 MT pirmininko pavaduotojo Kazio Preikšo raštas Klaipėdos apskrities VK pirmininkui J. Olekai ir LKP(b) komiteto sekretoriui J. Gladučiui, ten pat, b. 209, l. 59.

⁴⁸ 1947 03 06 MT pirmininko pavaduotojo V. Niunkos raštas Utenos apskr. VK pirmininkui, ten pat, b. 103, l. 46; 1947 02 26 RRS viršininko A. Liskovo raštas Baltarusijos SSR RRS viršininkui, ten pat, l. 44.

⁴⁹ A. Slavino ataskaita apie RRS darbą 1945 12 10–1953 01 01, LYA LKP DS, f. 17541, ap. 1, b. 17, l. 114–115.

⁵⁰ В. М. Бое р, А. В. Мар к и т а н, min. veik., p. 20; N. В а р о н, min. veik., p. 105.

jų likimą sprendė komendantūra, šauktinių amžiaus vyrai po gydytojų apžiūros būdavo mobilizuojami⁵¹. Kybartuose analogiškas funkcijas atlikęs P-FP (žmonių vadintas „filtru punktu“) greičiausiai nedaug skyrėsi: dalį miesto aptvėrus aukšta vielos tvora, ten buvo laikomi iš sovietų okupacinės zonos grąžinami įvairių tautybių žmonės. Filtruoti ir įtariamų sukėlę vietiniai gyventojai – pvz., karinės kontržvalgybos pareigūnai pakeliui į kitą miestelį atėmė iš kybartiško pasą, nurodę ateiti į punktą išsiaiškinti; nuėjęs pasą vyras namo nebegrižo – po daugelio metų šeima sužinojo, kad jis mirė Vorkutos lageriuose⁵².

Vis dėlto atsiminimuose, dienoraščiuose nesunku surasti duomenų apie grįžusius savarankiškai⁵³ (Kaune gyvenęs kanauninkas Povilas Dogelis 1945 m. poros mėnesių dienoraščio įrašuose paminėjo bent tris pavardes: „plechavičiuko“, kuris Vokietijoje buvo patekęs į rusų nelaisvę, bet pabėgo ir po pusantro mėnesio kelionės pasiekė Kauną; be jokių rusų leidimų „zuikiu“ grįžusio kunigo; rudenį savarankiškai grįžo 4 asmenų šeima, Saksonijoje nusipirkusi arkliuką ir vežimą). Tačiau daugiausia pabėgėlių, matyt, sugrižo dar 1944 m. – tie, kurie nespėjo pasitraukti toliau nuo Lietuvos pasienio arba sąmoningai ten lūkuriavo karo pabaigos.

Pirmoji problema, su kuria susidūrė savarankiškai iš užsienio sugrįžę žmonės, buvo galimybė gauti naujus SSRS piliečio dokumentus (Lietuvos SSR jie išrašinėti nuo 1944 m. pabaigos, reikalaujant pažymų iš gyvenamosios vietos, darbovietės; kovojant su pogrindžiu reguliariai tikrinti⁵⁴). Repatriantai privalėjo pateikti pasų stalams filtracijos komisijų išduotas pažymas, jų neturėję mėgino gauti dokumentus aplinkiniais keliais, už kyšius. Tai padidino nusikalstamumo rodiklius: antai 1946 m. rudenį Tauragėje suimta civilinės metrikacijos skyriaus darbuotoja, išrašiusi fiktyvius dokumentus bent penkiems iš Vokietijos grįžusiems asmenims⁵⁵; tais metais buvo demaskuotas Pagėgių apskr. VK pirmininkas, išdavęs pažymas pasams gauti 150 repatriantų, kurie neturėjo filtracijos dokumentų⁵⁶.

Su tokia pat legalizavimosi problema susidūrė ir pirmąją patikrą P-FP perėję, bet tolesnio persekiojimo vengę žmonės – tie, kurie sąmoningai negrižo į filtruotojams deklaruotą gyvenamąją vietą (antai 1949 m. rugsėjo mėn. Lazdijų rajone buvo ieškoma 80-ties

⁵¹ A. Lukoševičius, *Rytų Prūsijos keliais. Prisiminimai 1944–1945*, Kaunas, 2005, p. 55–57.

⁵² V. Jakelaitis, *Iš Paprūsės. Kybartai atsiminimuose*, II leid., Vilnius, 2019, p. 90–91.

⁵³ *Дети войны*, Смоленск, 2009, c. 93; P. Dogelis, *Kas pergventa. 1930–1949 metų dienoraštis*, Vilnius, 2017, p. 556, 563, 583.

⁵⁴ Plačiau žr.: R. Lukaitytė, Sovietinio pasų režimo įvedimas Lietuvos SSR 1944–1953 metais, *Teisė*, 2018, nr. 107, p. 51–65.

⁵⁵ 1946 11 01 G. S. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 7688/3, l. 66.

⁵⁶ E.p. Lietuvos SSR vidaus reikalų ministro Piotro Kapralovo specpranešimas VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininkui V. Ščerbakovui apie Lietuvos SSR MVD organų darbą tarp repatrijuotų SSRS piliečių 1946 11 01 diena, ten pat, f. K-15, ap. 1, b. 46, l. 55–56.

negrižusiųjų⁵⁷, Kėdainių rajone – 44⁵⁸). Sklindant gandams, kad iš P-FP „perfiltruotieji“ toliau vežami ne namų kryptimi, o į Sibirą, kai kurie ryždavosi bėgti (pvz., motina su 4 vaikais, sovietų okupacijon patekę prie Leipcigo, per Gardino filtracijos punktą keliaudami namo nugirdę gandą, kad jų traukinys rieda ne į Vilnių, o Čeliabinską, paspruko ir grįžo į tėviškę prie Pilviškių; pamelavus, kad gimimo liudijimas dingęs ir gydytojų komisijos „pajaunintas“, vienas vaikų gavo sovietinius dokumentus, už kyšį gavęs įgyto išsilavinimo pažymėjimą, buvo priimtas į suaugusiųjų gimnaziją⁵⁹).

Patikrinimo-filtracijos komisijos. Režimas neketino toleruoti pavieniui grįžtančiųjų repatriantų „neapskaitymo“. Kol nebuvo repatriacijos institucijų, jų funkcijas vykdė vietos NKVD skyriai ir VK, įpareigoti imtis griežtos repatriantų kontrolės, priversti kiekvieną įsiregistruoti ten, kur buvo nukreipti ar patys pasirinko⁶⁰; kaip minėta, vietos pareigūnai privalėjo stebėti gyventojų migraciją ir kas 5 dienas pranešti, kiek žmonių grįžo. Atsiradusiuose P-PP, P-AP pagalbos galėjo tikėtis tik tie, kurie kirsdami valstybės sieną praėjo P-FP patikrą ir turėjo tai patvirtinančius dokumentus⁶¹. Kreipęsi pagalbos be jų, buvo siunčiami į vietos NKVD/MVD skyrių apklausai. Ten jie turėjo duoti parodymus, kuo užsiėmė iki vokiečių okupacijos, kada ir kokiomis aplinkybėmis pateko į Vokietiją ar kitą prieš SSRS kariavusią valstybę, ar pažįsta „tėvynės išdavikų“⁶², t. y. repatriantui būdavo užvedama filtracijos byla.

Tolesnės visų repatriantų paieškos ir jų filtracijos bylų tyrimo kompetencija nuo 1946 m. balandžio mėn. (t. y. išformavus minėtą masinius repatriacijos srautus aptarnavusią struktūrą) priklausė specialiam Repatriacijos skyriui, įsteigtam Lietuvos SSR MVD Kovos su banditizmu valdyboje⁶³. Jo darbuotojai atgaivino apskričių ir miestų MVD sky-

⁵⁷ 1949 09 10 Lazdijų apskr. MVD skyriaus viršininko Mitkaus raštas vidaus reikalų ministrui J. Bartašiūnui, LYA VRM DS, f. V-11, ap. 1, b. 40, l. 127.

⁵⁸ 1949 09 14 Kėdainių apskr. MVD skyriaus viršininko Martynenko raštas Lietuvos SSR MVD Nusikaltelių paieškos skyriaus viršininkui Sokolovui, ten pat, l. 282.

⁵⁹ N. A. Penkaitis, *Tarp Rytų ir Vakarų*, Vilnius, 2012, p. 40–47.

⁶⁰ 1945 03 28 RRS viršininko J. Mikalausko raštas apskričių bei miestų vykdomųjų komitetų pirmininkams, LCVA, f. R-754s, ap. 13, b. 44, l. 52. Jie gavo nurodymą neteikti grįžusiems jokios paramos ir neleisti apsigyventi apskrityje ar mieste, kol neįsiregistruos kaip repatriantai.

⁶¹ 1945 06 11 grąžintų SSRS piliečių įkurdinimo skyriaus viršininko Razumovo raštas RRS viršininkui A. Liskovui, ten pat, l. 173; 1945 06 19 A. Liskovo raštas Tauragės ir Vilkaviškio apskričių VK pirmininkams, ten pat, l. 192.

⁶² N. Kairiūkštytė, Lietuvos gyventojų repatriacija iš Vokietijos 1945 metais, *Lituanistica*, 1990, nr. 2, p. 50; P. Girdevis, min. veik., p. 162.

⁶³ Vidaus reikalų ministro pavaduotojo P. Kapralovo pranešimas „Apie Lietuvos SSR MVD Kovos su banditizmu valdybos darbo tarp repatriantų, policininkų ir kitų antisovietinių elementų rezultatus 1946 m. spalio 1 dienai“ (toliau – „Apie [...] darbo rezultatus 1946 m. spalio 1 dienai“), LYA, f. K-15, ap. 1, b. 46, l. 15. Jo atsiradimą paskatino sąjunginės MVD direktyva (1946 03 13).

rių susidomėjimą repatriantais, surengę daugybę išvažiuojamųjų instruktažų ir pasitarimų. Atgijo prie MVD padalinių įsteigtos *patikrinimo-filtracijos komisijos*⁶⁴ (P-FK; iš viso – 33, Vilniuje veikė dvi P-FK – prie srities ir miesto MVD valdybų). Joms vadovavo MVD apskričių ir miestų skyrių viršininkai, dirbo ir vietos MGB skyriaus atstovas bei MVD Kovos su banditizmu skyriaus operatyvinis darbuotojas, atsakingas būtent už darbą su repatriantais⁶⁵. Visų valsčių, apskričių, miestų MVD skyriai gavo nurodymus talkinti P-FK, pasitelkus turimą agentūrinį tinklą, milicijos inspektorius, apylinkių tarybas, namų valdybas, adresų biurus sudaryti repatriantų įskaitą / registrą⁶⁶.

Taip Lietuvos SSR buvo „aktyvuota“ pakartotinės filtracijos sistema. Ji turėjo padėti demaskuoti anksčiau, didžiausio repatriacijos antplūdžio metu, pro S-PP ir P-FP patikrą prasmukusius įtartinus asmenis arba apskritai grįžusius ir įsikūrusius be institucijų žinios.

3 lentelė. Repatriantų paieškos ir filtracijos sistema Lietuvos SSR

Centrinė institucija	Padaliniai apskrityse ir miestuose	Agentūrinis tinklas
Repatriacijos skyrius prie Lietuvos SSR MVD Kovos su banditizmu valdybos	<i>patikrinimo-filtracijos komisijos</i> prie apskričių ir miestų MVD skyrių 1946 m. – 33	1947 02 01: 3 rezidentai, 32 agentai, 851 informatorius, 27 konspiraciniai butai

Lentelės šaltiniai: E.p. Lietuvos SSR vidaus reikalų ministro P. Kapralovo specpranešimas VKP(b) CK Lietuvos Biuro pirmininkui V. Ščerbakovui apie Lietuvos SSR MVD organų darbą tarp repatrijuotų SSRS piliečių 1946 11 01 dienai, LYA, f. K-15, ap. 1, b. 46, l. 55; 1947 04 07 vidaus reikalų ministro J. Bartašiūno raštas SSRS MVD VKBV viršininko pavaduotojui V. Prošinui, ten pat, l. 89, ir kt.

Pagrindinį vaidmenį P-FK atliko vidaus reikalų operatyviniai darbuotojai, kurių pareiga buvo ieškoti iš užsienio savarankiškai grįžusių arba po filtracijos gyvenamojoje vietoje nepasirodžiusių žmonių, surastus „filtruoti“, verbuoti agentų bei informatorių tinklui, demaskuoti „antisovietinius elementus“⁶⁷. MVD organų supratimu, tarp repatriantų tokių

⁶⁴ Šios komisijos prie NKVD skyrių steigtos vadovaujantis 1945 08 01 bendru Lietuvos SSR NKVD-NKGB įsakymu, kurį savo ruožtu paskatino SSRS NKVD-NKGB 1945 06 16 įsakas organizuoti filtracijos komisijas visuose vokiečių okupuotuose regionuose (P. Girdenis, min. veik., p. 161; B. M. Боев, A. B. Маркитан, min. veik., p. 21).

⁶⁵ Vidaus reikalų ministro pavaduotojo P. Kapralovo pranešimas „Apie [...] darbo rezultatus 1946 m. spalio 1 dienai“, LYA, f. K-15, ap. 1, b. 46, l. 17.

⁶⁶ Ten pat, l. 16–17.

⁶⁷ 1950 03 14 Kauno srities MVD Nusikaltėlių paieškos skyriaus operatyvinių darbuotojų pasitarimo protokolas, ten pat, VRM DS, f. V-11, ap. 1, b. 56, l. 61. Iš užsienio grįžę žmonės buvo pažeidžiami, įsibaiminę represijų neretai sutikdavo bendradarbiauti su saugumu. Saugumą pirmiausia domino gyvenimas perkeltųjų

„elementų“ buvo gausu, todėl darbo su jais kompetencija ir buvo patikėta Kovos su banditizmu valdybai. Ji repatriantus vertino labai negatyviai: iš agentų pranešimų ir suimtųjų apklausų ryškėjo, kad jie neslėpė antisovietinių pažiūrų, vengė registruotis, prisijungdavo prie partizaninio pagrindžio, kiti, neturėdami pragyvenimo šaltinių, plėšikavo⁶⁸.

Miestuose ir apskrityse dirbant minėtoms P-FK, funkcionavo aiški filtracijos išvenusių repatriantų paieškos sistema: aiškintasi, kurie žmonės neseniai apsigyveno apylinkėje (jie buvo apklausiami, parodymus siunčiant patikrinti MVD organams ten, kur jie anksčiau gyveno ir dirbo: iki 1947 m. vasario 1 d. P-FK patikrinus 12 253 repatriantus, dėl 9977 (t. y. 81 proc.) buvo išsiuntinėtos užklauso; dar 7793 buvo ieškoma, 2966 buvo įtraukti į operatyvinę įskaitą (t. y. sukėlė įtarimų kaip šnipai, „tėvynės išdavikai“, buvę policininkai ar baudėjai, turį ryšių su pagrindžiu ir pan.)⁶⁹. Neatvykusių į pasirinktą gyvenamąją vietą, kaip minėta, irgi ieškota: iš P-FP gavusios repatriantų bylas, komisijos inicijuodavo vietinę, nesuradus – sąjunginę jų paiešką⁷⁰.

Kaip ir visoje Sovietų Sąjungoje, kur praktika pasitelkti agentus repatriantų aplinkoje ieškant nacių kolaborantų bei nusikaltėlių taikyta ypač plačiai⁷¹, Lietuvoje taip pat formuotas specializuotas agentūrinis tinklas (žr. 3 lentelę). Repatriantų įdarbinimas irgi buvo susietas su efektyvesnio jų filtravimo užduotimis. Dauguma valstiečių grįžo į savo ūkius. Tačiau darbingus vyrus P-FK siųsdavo į iš anksto parinktas (MVD bendradarbiaujant su Valstybiniu plano komitetu) statybos bei pramonės įmones, kur jų laukė agentūra⁷². Ne be agentų bei informatorių „pagalbos“ 1949 m. rugsėjo mėn. Klaipėdos srities MVD valdyboje buvo sudarytas 289 filtracijos vengiančių repatriantų sąrašas⁷³; 1950 m. pavasarį Kauno srities MVD vadovybė kritikavo darbuotoją, per savaitę „perfiltravusį“ 9 žmones – ragino statistiką pagerinti bent iki 20-ties⁷⁴. Filtruojant ir pasikliaujant agen-

asmenų stovyklose – mėginta registruoti jose atsidūrusius asmenis, ypač visuomenei žinomas asmenybes iš politikos, kultūros, mokslo pasaulio, sužinoti stovyklų bendruomenių lyderių pavardes, kuo daugiau adresų, kuriais būtų galima siuntinėti laiškus bei sovietinę propagandinę literatūrą.

⁶⁸ Vidaus reikalų ministro pavaduotojo P. Kapralovo pranešimas „Apie [...] darbo rezultatus 1946 m. spalio 1 dienai“, LYA, f. K-15, ap. 1, b. 46, l. 21.

⁶⁹ 1947 04 07 vidaus reikalų ministro J. Bartašiūno raštas SSRS MVD VKBV viršininko pavaduotojui V. Prošinui, ten pat, l. 85, 89.

⁷⁰ Ten pat, l. 16. Antai vykdant sąjunginės paieškos užklauso per vieną mėnesį Lietuvoje buvo aptikti 7 besislapstantys repatriantai, o kitose respublikose – 4 iš ieškomų Lietuvoje (1947 06 09 vidaus reikalų ministro J. Bartašiūno raštas SSRS MVD VKBV viršininko pavaduotojui V. Prošinui, ten pat, l. 92).

⁷¹ И. Г о в о р о в, min. veik., p. 376–377.

⁷² Vidaus reikalų ministro pavaduotojo P. Kapralovo pranešimas „Apie [...] darbo rezultatus 1946 m. spalio 1 dienai“, LYA, f. K-15, ap. 1, b. 46, l. 20–21.

⁷³ 1949 09 01 Klaipėdos srities MVD valdybos raštas Lietuvos SSR vidaus reikalų ministrui, ten pat, VRM DS, f. V-11, ap. 1, b. 40, l. 75.

⁷⁴ 1950 03 14 Kauno srities MVD valdybos Nusikaltėlių paieškos skyriaus operatyvinių darbuotojų pasitarimo protokolas, ten pat, b. 56, l. 61.

tūros pranešimais, vienas po kito buvo suimami arba pateko į saugumo akiratį ir buvo verčiami dirbti agentūriniame tinkle grįžę buvę policininkai, tarnavusieji savisaugos bei vokiečių daliniuose, prisijungę prie partizanų, jų ryšininkai⁷⁵.

Susipažinus su repatrijavimo ir filtracijos sistema galima konstatuoti, kad aiški institucinė struktūra ir funkcijų reglamentas nepadėjo suvaldyti šioje srityje vyravusio chaoso. Institucijos iš pat pradžių susidūrė su sunkumais kontroliuojant grįžtančiųjų srautus. Jų buvo tiek daug, kad nepakako transporto priemonių, dalis repatriantų šimtus kilometrų žygiavo kolonomis pėsti, lydimi ginkluotų sargybinių⁷⁶. Filtracinės apklausos kartais vykdytos formaliai: užsienyje užpildytų anketų grafose apie gimimo vietą, buvusį adresą ir pasirinktą gyvenamąją vietą dažnai būdavo nurodoma – Lietuvos SSR⁷⁷ (greičiausiai dėl žmonių antplūdžio ir sunkumų rusiškai užrašyti niekada negirdėtus vietovardžius).

Žmonės ėmė grįžti iš užsienio 1944 m. rudenį, kai repatriacijos institucijos dar nefunkcionavo, o besikuriančios vietos valdžios struktūros nepajėgė jų kontroliuoti, nesėjo tikrinti gaunamų repatriantų bylų. Tai liudija prieštaringi oficialūs duomenys: jie išskaidyti bent į tris kategorijas apie turimas filtracijos bylas, „grįžusius“ ir „išaiškintus“ repatriantus (žr. 1 lentelę). 1949 m. birželio mėn. Lietuvos SSR MVD skyriuose buvo saugoma apie 18 tūkst. repatriantų filtracinių bylų⁷⁸, kai grįžusiųjų / gražintųjų skaičiuota 36 989 (iš jų 10 442 – vaikai iki 16 metų)⁷⁹. Tad pagrįsta būtų teigti, kad beveik pusė jų (skaičiuojant ir vaikus) filtracijos išvengė. Galima prielaida, kad dėl suirutės ir vietos valdžios neveiksnumo pokariu dar apie 12 tūkst. repatriacijos pradžioje įregistruotų grįžtančiųjų į Lietuvos SSR (iš minėtų 48 780, skaičiuojant ir vaikus) čia išsiskirstė ir liko filtracijos komisijų bei agentūros „neišaiškinti“, „neapskaityti“. Tokioje „pilkojoje zonoje“ liko ir dauguma dar 1944 m. rudenį savarankiškai grįžusių pabėgėlių šeimų, sąmoningai vengusių repatriacijos institucijų filtro.

Institucijų kompetencijos klausimas. Repatriantų gražinimo, paieškos bei filtravimo procedūras Lietuvos SSR ilgai vykdė vidaus reikalų organai (tad negalima sutikti su D. Juodžio teiginiu, kad šioje srityje daugiau galių turėjo MGB, o MVD atlikusi tik pagalbines funkcijas, tikrinusi sugrįžusius asmenis⁸⁰). MVD vadovybė 1946 m. pabai-

⁷⁵ Iki 1946 m. spalio buvo suimti 153 repatriantai: daugiausia – „tėvynės išdavikų“ (46), buvusių policininkų (14) ir baudėjų (14) ir kt. (Vidaus reikalų ministro pavaduotojo P. Kapralovo pranešimas „Apie [...] darbo rezultatus 1946 m. spalio 1 dienai“, ten pat, b. 46, l. 17–33, 34).

⁷⁶ П. П о л я н, min. veik., p. 518–520.

⁷⁷ 1947 04 07 vidaus reikalų ministro J. Bartašiūno raštas SSRS MVD VKBV viršininko pavaduotojui V. Prošinui, LYA, f. K-15, ap. 1, b. 46, l. 84.

⁷⁸ P. G i r d e n i s, min. veik., p. 161.

⁷⁹ RRS viršininko A. Slavino „Žinios apie vokiečių prievarta išvežtus ir grįžusius žmones 1949 03 01 dienai“, LYA, f. K-15, ap. 1, b. 209, l. 101.

⁸⁰ D. J u o d i s, min. veik., p. 129.

goje keliskart protestavo dėl MGB nusišalinimo: siuntinėjo raštus valstybės saugumo ministrui, į situaciją atkreipė sąjunginės valdžios dėmesį⁸¹. Nors ministras J. Bartašiūnas savo pretenzijų MGB nemotyvavo, galima spręsti, jog jam buvo žinomas specialus SSRS MGB vadovybės aplinkraštis, tų metų spalio mėn. įpareigojęs vietas saugumo organus sustiprinti neįsiregistravusių repatriantų demaskavimą Pabaltijo respublikose⁸².

1947 m. pradžioje Lietuvos SSR MVD pavyko trumpam nusimesti repatriantų paieškos ir tikrinimo našta: sausio mėn. repatriacijos reikalai buvo perduoti MGB žinion (minėtas RRS prie LKT, miestų ir apskričių operatyviniai darbuotojai, filtracijos bylos, visas agentūrinis tinklas). Tačiau jau kovo pabaigoje šios tvarkos buvo atsisakyta ir iki gegužės visos bylos, darbuotojai ir agentai vėl grąžinti MVD kompetencijon. Ši rokiruotė kuriam laikui sutrikdė filtracijos procesą – tris mėnesius (vasarį–balandį) jis beveik nevyko. MVD teko pripažinti, kad vidaus reikalų organai miestuose ir apskrityse (kriminalinės paieškos, kovos su spekuliacija, 1-ojo specialiojo skyriaus ir kt.) vis dar nesukomplektuoti⁸³. Sunku pasakyti, kodėl šios pertvarkos taip skubiai atsisakyta. Galima prielaida, kad MGB tiesiog nepajėgė perimti repatriantų paieškos ir filtravimo funkcijų, nes ši pertvarka sutapo su kitu struktūriniu pokyčiu: 1947 m. vasario mėn. MGB visiškai perėmė iš MVD vadovavimą kovai su ginkluotu pogrindžiu⁸⁴. Vėliau abi struktūros keletą metų dirbo sutartinai – informacija apie demaskuotus užsienio žvalgybų agentus, nacių kolaborantus ar įtartinus repatriantus buvo perduodama saugumui, jis vykdė cenzūros funkcijas. Tokia tvarka buvo iki 1950 m. sausio mėn., kai vietinės ir sąjunginės paieškos, filtracijos ir kt. reikalai buvo perduoti MGB kompetencijai (į tą ministeriją perkeliant visą MVD 1-ąjį specialųjį skyrių)⁸⁵.

Išvados

Lietuvos SSR funkcionavusi repatriantų, grąžinamų ir grįžtančių iš buvusio Trečiojo reichio teritorijos, registravimo ir filtravimo struktūra nesusidorojo su užduotimis. Nors vidaus reikalų ir saugumo organai ieškojo grįžusių asmenų, apskrityse ir miestuose veikė *patikrinimo-filtracijos komisijų* ir agentūros tinklai, vis dėlto pagrįsta būtų teigti, kad absoliuti dauguma sugrįžusių karo pabėgėlių išsiskirstė ir liko „neišaiškinti“, „neapskaityti“.

⁸¹ 1947 06 09 vidaus reikalų ministro J. Bartašiūno raštas SSRS MVD VKBV viršininko pavaduotojui V. Prošinui, LYA, f. K-15, ap. 1, b. 46, l. 92.

⁸² В. М. Б о е р, А. В. М а р к и т а н, min. veik., p. 23.

⁸³ 1947 06 09 vidaus reikalų ministro J. Bartašiūno raštas SSRS MVD VKBV viršininko pavaduotojui V. Prošinui, LYA, f. K-15, ap. 1, b. 46, l. 92–94.

⁸⁴ D. J u o d i s, min. veik., p. 107.

⁸⁵ P. L i u b e r t a s, *Tamsios aukštumos: LTSR milicija 1940–1987*, Vilnius, 2019, p. 275.

ti“. Mat kreiptis į repatriacijos institucijas dėl paramos (ir taip patekti į filtracines apklausas) nebijojo tik vokiečių prievarta išvežti žmonės, o karo pabėgėliai, patys pasitraukę į Reichą 1944 m. vasarą–rudenį ir greitai priversti grįžti, sąmoningai jų vengė.

Režimo pastangos susigrąžinti bent dalį atsisakančių grįžti Pabaltijo šalių gyventojų turėjo įtakos čia vykdytai socialinei politikai ir anksčiau grįžusių / grąžintų repatriantų padėčiai. Kad jų vaidmuo skleidžiant propagandą, skatinant grįžti kitus, būtų efektyvesnis, valdžia repatriantams skyrė materialinę bei finansinę paramą, netoleravo jų diskriminavimo. Tokia situacija truko iki 1949 m. Perkeltųjų asmenų stovyklų gyventojams pradėjus masiškai emigruoti į Vakarų šalis, grįžimo propagandos politika tapo neaktuali. Vis dėlto užtrukusios sovietų režimo pastangos susigrąžinti daugiau kaip 65 tūkst. lietuvių iš perkeltųjų asmenų stovyklų, propagandos poreikiai greičiausiai šiek tiek pristabdė Lietuvos sovietizavimo tempus (delsta steigti kolūkius, likviduoti bažnytines struktūras ir kt.).

Publikuoti šaltiniai ir literatūra

BALFAS. *Bendrojo Amerikos lietuvių šalpos fondo 25 metų darbo apžvalga*. Red. D. Jasaitis. Brooklyn: BALFas, 1970.

DOGELIS, Povilas. *Kas pergyventa. 1930–1949 metų dienoraštis*. Parengė R. Laukaitytė. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2017.

JAKELAITIS, Vytautas. *Iš Paprūsės. Kybartai atsiminimuose*. II leid. Vilnius: Pasaulio kybartiečių draugija, 2019.

Kodėl aš pabėgau iš Anglijos. Vilnius: „Tėvynės balso“ leidinys, 1948.

Lietuvių tauta jus kviečia – grįžkit į Tėvynę! *Tėvynės balsas*, 1947 08 03, Nr. 1, p. 1.

LUKOŠEVIČIUS, Algirdas. *Rytų Prūsijos keliais. Prisiminimai 1944–1945*. Kaunas: Judex, 2005.

PALECKIS, Justas. *Kelias į Lietuvą atviras*. Vilnius: Valstybinė politinės literatūros leidykla, 1947.

PENKAITIS, Norbertas Algis. *Tarp Rytų ir Vakarų*. Vilnius: Homo liber, 2012.

Tiesa apie mūsų gyvenimą. Vilnius: „Tiesos“ leidinys, 1947.

Дети войны. Смоленск: Борщевская Е., 2009.

BARON, Nick. *Remaking Soviet Society: the Filtration of Returnees from Nazi Germany, 1944–49*. In: *Warlands: Population Resettlement and State Reconstruction in the Soviet–East European Borderlands, 1945–50*. Ed. by Peter Gatrell, Nick Baron. New York: Palgrave Macmillan, 2009, p. 89–116.

BARTUSEVIČIUS, Vincas. *Lietuviai DP stovyklose Vokietijoje 1945–1951*. Vilnius: Versus aureus, 2012.

BUKAVICKAS, Rubenas. *Sovietizacija Klaipėdos krašte: sociokultūrinės ir socioekonominės transformacijos 1945–1960 metais. Mokslų daktaro disertacija*, Klaipėdos universitetas, 2020.

FITZPATRICK, Sheila. Motherland calls: „Soft“ repatriation of Soviet citizens from Europe, 1945–1953. *The Journal of Modern History* 90 (2), June 2018, p. 323–350.

GIRDENIS, Povilas. Fondo K-1 apyrašas Nr. 59 (buvęs filtracinių bylų fondas). *Lietuvos archyvai. Ką byloja KGB archyvai*, 1999, Nr. 13, p. 160–167.

GRUNSKIS, Eugenijus. *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1945–1953 metais*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 1996.

JUODIS, Darius. *Šiapus ir anapus kordono. Sovietų saugumo veikla prieš lietuvių išveiviją 1945–1991 m.* Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2016.

KAIRIŪKŠTYTĖ, Nastazija. Lietuvos gyventojų repatriacija iš Vokietijos 1945 metais. *Lituanistica*, 1990, Nr. 2, p. 45–58.

KAIRIŪKŠTYTĖ, Nastazija. Vokiečių atvežti rusai Lietuvoje II pasaulinio karo ir pokario metais. *Lietuvos istorijos metraštis*. 1992, 1994, p. 145–160.

KRANIAUSKIENĖ, Sigita; POCYTĖ, Silva; LEISEROWITZ, Ruth; ŠUTINIENĖ, Irena. *Klaipėdos kraštas 1945–1960 m.: naujos visuomenės kūrimasis ir jo atspindžiai šeimų istorijose*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2019.

LAUKAITYTĖ, Regina. Sovietinio pasų režimo įvedimas Lietuvos SSR 1944–1953 metais. *Teisė*, 2018, Nr. 107, p. 51–65.

LIUBERTAS, Petras. *Tamsios aukštumos: LTSR milicija 1940–1987*. Vilnius: Versus, 2019.

SIMANAVIČIŪTĖ, Daiva. Repatriacija į Lietuvą iš Vokietijos dp stovyklų 1945–1950. *Aki-račiai*, 2003, Nr. 5, p. 12–15.

АРЗАМАСКИН, Юрий. *Тайны советской репатриации*. Москва: Вече, 2015.

БОЕР, В. М., МАРКИТАН, А. В. Правовые проблемы фильтрации (специальной государственной проверки) советских репатриантов в послевоенные годы (1945–1946 гг.). *Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России*, 2007, № 2, с. 19–25.

ГОВОРОВ, Игорь. Фильтрация советских репатриантов в 40-ые гг. XX в.: цели, методы и итоги. *Cahiers du Monde russe*, 49/2–3, Avril–septembre 2008, p. 365–382.

ЗЕМСКОВ, Виктор. Возвращение советских перемещенных лиц в СССР. 1944–1952 гг. *Труды Института российской истории*, вып. 11, Москва, 2013, с. 244–284.

КАНТОР, Юлия. *Прибалтика: война без правил (1939–1945)*. Санкт Петербург: Журнал „Звезда“, 2011.

ПОЛЯН, Павел. *Жертвы двух диктатур: жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине*. Москва: РОССПЭН, 2002.

THE 'GREY ZONE' IN THE SYSTEM OF REPATRIATION AND FILTRATION OF THE POPULATION OF LITHUANIA IN 1944–1952

Summary

REGINA LAUKAITYTĖ

In 1945–1953, there were subdivisions of Soviet institutions in the Lithuanian SSR tasked with the repatriation of citizens from the Third Reich, their settlement, and verification of their political credibility (filtration). However, in the summer of 1944, the scale of repatriation posed many challenges to Soviet government structures, which had just been established in the country, and they found it difficult to handle the assigned tasks (to compile a register of repatriates, and to thoroughly inspect and monitor them). The search for and inspection of repatriates continued even after the direct coordination structure of their flows from abroad was disbanded: home affairs and security boards continued the search for those who had avoided filtration, with networks of inspection and filtration committees and the agency operating in all areas.

However, it would be reasonable to assume that most of those who returned from abroad were scattered around the country and were never traced. The only ones who were not afraid to apply to repatriation institutions for support (and thus subject themselves to filtration interviews) were people who had been taken to Germany for forced labour, as those who left voluntarily for the Third Reich in the summer and autumn of 1944 and were soon forced to return deliberately avoided them. The statistical data suggests that, according to the information from Soviet repatriation agencies, by March 1946, some 48,780 people (including 12,342 children) were repatriated to Lithuania. However, the government of the Lithuanian SSR had information only on 36,989 repatriates (including 10,442 children) who had returned to Lithuania by March 1949. In total, there were only about 18,000 repatriate filtration files, which allows the assumption that most of those who returned remained in a 'grey zone' and eluded filtration.

The situation in Lithuania was affected by the Soviet Union's efforts to recover at least some former citizens of the Baltic States who were unwilling to return. For some time, this had an impact on the social policies in the country, and on the situation of those who came back. The regime's efforts to recover more than 65,000 Lithuanians slowed down the country's sovietisation for some time (there was a delay in the formation of kolkhozes, the liquidation of Church structures, etc). For the more effective role of repatriates in propaganda aimed at encouraging others to come back, the government offered substantial financial aid, and did not allow employment or housing-related discrimination. This policy continued until 1949, when the mass migration to the West of residents of Displaced Persons camps made the propaganda campaign irrelevant.

Gauta 2021 m. vasario mėn.

Priimta 2021 m. kovo mėn.

Regina Laukaitytė – Lietuvos istorijos instituto XX amžiaus istorijos skyriaus vyresnioji mokslo darbuotoja.

Adresas: Lietuvos istorijos institutas, Tiltu g. 17, Vilnius, LT-01101

El. paštas: regina.laukaityte@istorija.lt